

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ OMONİM, SİNONİM VƏ ANTONİMLƏRİN XARAKTERİSTİKASI

Giriş. Azərbaycan dilinin müstəqillik illərindəki inkişafı, xüsusilə leksik-semantik sistemin zənginləşməsi ilə əlaqədardır. Omonimlər, sinonimlər və antonimlər kimi dil fenomenləri, bu inkişafın mühüm elementlərindəndir və hər üçü də dilin ifadə qabiliyyətini genişləndirərək müasir dövrün sosial, mədəni və elmi dəyişikliklərinə cavab verir. Omonimlər dilin zənginliyini, sinonimlər onun çevikliyini, antonimlər isə ziddiyyətləri və dəyişiklikləri ifadə etmək üçün vasitə rolunu oynayır. Müstəqillik dövründə bu dil elementləri, Azərbaycan dilinin müasir dünyadakı yerini gücləndirərək, həm dilin zənginliyini, həm də cəmiyyətin inkişafını əks etdirmişdir.

Əsas hissə. Omonimlər, eyni şəkildə səslənən və yazılan, lakin fərqli mənalar daşıyan sözlərdir. Bu dil fenomeni, müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirən önəmli amillərdən birinə çevrilmişdir, çünki müxtəlif dillərdən alınan leksik vahidlər, eləcə də dilin daha geniş və müasir istifadəyə yönəlməsi omonimlərin sayının artmasına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə omonimlərin zənginləşməsi, eyni zamanda dilin müxtəlif sahələrdəki ehtiyaclarına uyğunlaşması ilə əlaqədardır. Ümumilikdə, omonimlik anlayışı geniş mənada işlənir və müxtəlif dil səviyyələrində (fonetik, leksik, morfoloji və s.) təzahür edə bilər. Bu aspektdən yanaşanda omonimlərin bəzi növləri ortaya çıxır.

A) Leksik omonimlər: Omonimlik ən çox özünü leksik sahədə göstərir. Leksik omonimlərin deyilişi və yazılışı eyni olmaqla yanaşı, morfoloji quruluşu da eyniyyət təşkil edir. Müstəqillik illərindən sonra Azərbaycan dilində leksik omonimlər leksik-semantik sistemin zənginləşməsində önəmli rol oynamışdır. Cəmiyyətin mədəni, siyasi, sosial və iqtisadi inkişafı sayəsində bəzi milli sözlərimiz fərqli semantik mənalara yiyələnmişlər. Məsələn, milli mənşəli “atqı” sözü dilimizdə ümumişlək söz olaraq “Bir şeyin üzərindən atılan tır” və “örpək” kimi mənalarda işlənsə də, müstəqillik illərində bu söz texnologiya və neft sahəsində tərəqqisi sayəsində həmin sahələrdə yaranan yeni məfhumu ifadə etmişdir: “1. Tex. Elektron sxemin müxtəlif kontaktlarını birləşdirmək yolu ilə aparat vasitələrinin köklənməsi üçün kiçik tellər. 2. Tex. Neftin, yaxud qazın nəzarətsiz sızmasının qarşısını almaq üçün istifadə olunan hidravlik mexanizmlə qurğu” [8, s. 23].

B) Leksik-qrammatik omonimlər: Bu omonim növünü təşkil edən sözlər fərqli nitq hissəsinə aid olur. Leksik omonimlərlə leksik-qrammatik omonimliyi Həsərət Həsənov məhz bu cür fərqləndirir: “... leksik omonimlərin üzvləri bir nitq hissəsi ilə əlaqədardırsa, leksik-qrammatik omonimlərin üzvləri iki nitq hissəsi ilə əlaqədardır” [5, s. 31]. İki nitq hissəsi deyildikdə, bura əsas və köməkçi nitq hissələri də daxildir. Aşağıdakı təcnisdə cinas qafiyələrə nəzər yetirək:

“Kəhrəbalar düzülübdi rəngə sarı,
O salxımlar əl eyləyir bizə sarı,
Ayırmayın məni doğma elimdən,
Çox incitmə, gəl yaramı sarı” [6, s. 11].

Şeirdə “sarı” sözü birinci misrada sifət, ikinci misrada qoşma, sonuncu misrada isə feil kimi işlənən leksik-qrammatik omonim hesab edilməlidir. Bu da onu göstərir ki, bir şeir bəndinin cinas qafiyəsi leksik-qrammatik omonimlər vasitəsilə yaranmışdır.

C) Qrammatik omonimlər: Bu kateqoriyaya aid omonimlərdə sözdüzəldici şəkilçilərin eyni kök morfemdən fərqli semantik mənə yaratdığına şahidi olur. Məsələn, -lıq şəkilçisi ana sözünə artırılaraq həm keyfiyyət bildirən analıq sifətini, həm də ad bildirən analıq ismini yarada bilər. İsim kimi: “Düzdü, bütün analıqlar belə olmayıb, yaxşılari da olub” [3, s. 69]. Sifət kimi: “Yaxasını cırdı, hər iki qundağı yaxasından keçirib, övladlığa götürdü, analıq borcunu yerinə yetirməyə başladı” [3, s. 171].

Eyni sözün müxtəlif mənalarda işlənməsi, dilin semantik zənginliyini artırır və ona daha çox ifadə imkanı yaradır, lakin, omonimlərin çoxluğu bəzi çətinliklərə də yol açır. Eyni şəkildə səslənən və yazılan sözlər müxtəlif mənalarda işlənə bildiyindən, xüsusilə yazılı və şifahi dilin istifadəsində anlaşılmazlıqlar və qarışıqlıqlar yaranır. Omonimlərin səhv kontekstdə istifadə edilməsi, ifadələrin təhrif olunmasına və yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər.

Yazılış və tələffüz baxımından fərqli, mənaca eyni və yaxın olan sözlər sinonim adlanır. Tarixən bir anlayışı daha dəqiq ifadə etmək ehtiyacından ona yaxın mənalı sözlər tapılmasına ehtiyac olmuşdur. Bu ehtiyacı ödəmək üçün müstəqillik illərində dilin lüğət tərkibinə çoxlu sinonimlər daxil olmuşdur. Sinonimlər deyiliş və yazılış cəhətdən fərqlənən, mənaca oxşarlıq və ya eyniyyət təşkil edən sözlərə deyilir. Sinonimlər tarixi bir hadisədir, çünki hələ sözün yarandığı dövrlərdən həmin sözlə assosiativ əlaqədə olan yeni sözlər formalaşmağa başlamışdır. Bu sözlərin bəziləri paralel işləndiyi halda, bəziləri də digər sinonimini sıradan çıxarmışdır. Sinonimlik cəmiyyətin bütün sahələrinin dilində təzahür edə bilər, bu baxımdan sinonimlər zamanın tələblərinə cavab verərək inkişaf edir. Müstəqillik illərində də bu inkişaf daha da sürətlənmişdir. Belə ki, yeni anlayışlar və terminlər dilə daxil olduqca, sinonimlərin yaranması təbii olaraq artmışdır. Xüsusilə elm, texnologiya, siyasət və mədəniyyət sahələrində istifadə olunan yeni terminlər, sinonimlərin meydana gəlməsinə və dilin daha çox kontekstdə istifadəsinə gətirib çıxarmışdır. Misal olaraq, “təşkilat” və “şirkət” kimi sözlər müasir dövrdə müəyyən mənalarda sinonim olaraq istifadə edilir.

Sinonimlik təşkil edən sözlər sinonimik cərgəni yaradırlar. Sinonimik cərgənin təməlini dominant söz qoyur, çünki bu dominant söz əsasında müxtəlif semantik oxşarlığa malik sözlər ortaya çıxır. Bu proses çoxmənalı sözlərdə də oxşar şəkildə baş verir, lakin burada xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, çoxmənalı sözlər cərgəsində əsas söz üçün həqiqi məna bildirməsi vacibdirsə də, sinonimik cərgədəki dominant söz üçün bu vacib deyil. Müasir Azərbaycan dilində sinonimik cərgənin tərkibində daha çox işlənən nitq hissələrindən danışarkən Səlim Cəfərov yazır: “Sinonim sözlərə nitq hissələrindən ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə təsadüf edilir. Başqa nitq hissələrində isə bunlara az rast gəlmək olur” [2, s. 28]. Sinonimik cərgədə dominant sözün ətrafına yığılan yaxınmənalı sözlər eyni nitq hissəsi olmalıdır. Eyni nitq hissəsinə aid olmaqla sinonimlər, dilin daha dəqiq və çoxşaxəli istifadəsini təmin edir. Məsələn, "gözəl" və "cazibədar" sözləri eyni nitq hissəsinə aid olduğu üçün müəyyən kontekstdə daha uyğun və müvafiq olanını seçmək, daha dəqiq və məqsədli ifadə yaratmağa imkan verir.

Bəzi hallarda sinonim sözlər arasında semantik məna yaxınlığı o qədər möhkəm olur ki, onlardan biri kontekstdən asılı olmayaraq biri digərinin yerində işlənir. Bu cür sinonimlər mütləq sinonimlər adlanır. Nisbi sinonimlər isə dominant sözə semantik baxımdan nisbətən uzaq əlaqəlidir və buna görə bəzi hallarda biri digərinə əvəz edə bilsə də, bəzi hallarda isə əvəz etmək dil normalarının pozulmasına gətirib çıxara bilər. Əslində, bu sözlərin semantik məna çalarlarının nə qədər zəngin olduğunu göstərən bir məqamdır. Semantik məna çalarından “yoxsul qalan” elmi anlayışı ifadə edən sözlər məna dəqiqliyi ilə seçilir, buna görə də terminlər üçün sinonimlik yaddır, lakin bəzi hallarda bir terminlə paralel işlənən digər bir termin olur ki, onlar kontekstdən asılı olmayaraq bir-birini əvəz edə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində bəzi ədəbiyyatşünaslıq terminləri milli qarşılığı ilə paralel şəkildə istifadə edilir: metafora-köçürmə, mübaliğə-şişirtmə, təşbeh-bənzətmə və s. S.Sadiqova terminologiyada paralelliyi müsbət hadisə kimi dəyərləndirir: “Terminologiyada paralellik əslində terminoloji sistemin formalaşması dövrünün tələbi ilə meydana çıxır və nəticədə müəyyən dövrdə müsbət hadisə kimi qiymətləndirilməlidir” [8, s. 285].

Dildə əks məna bildirən eyni nitq hissələrinə aid olan sözlərə antonimlər deyilir. Antonim sözlər arasında kontrastlıq müxtəlif dərəcələrdə ola bilər. Bəzi antonim sözlər tam ziddiyyət bildirsə də, bəzilərində isə bu ziddiyyət özünü aşağı səviyyədə büruzə verir. Dilçilikdə antonimlərin mütləq və nisbi növləri bir qədər mübahisəli məsələdir. Məsələn, Afad Qurbanov antonimlərin mütləq və nisbi növlərini fərqləndirsə də, Adil Babayev nisbi antonimlərin varlığına şübhə ilə yanaşır: “Bəzən belə hesab edirlər ki, dağ-dərə mütləq antonim, dağ-düz nisbi antonimdir. Bizə belə gəlir ki, bunlar məntiqdə belə ola bilər. Amma dildəki ifadəsi onların hər ikisinin mütləq antonim hesab etməyi tələb edir” [1, s. 433]. Fikrimizcə, dildə sözlərin müxtəlif leksik-semantik məna çalarları çox zəngindir, buna görə də antonimlərin ziddiyyət dərəcəsini, eyni zamanda nisbi antonimləri müəyyənləşdirmək bu baxımdan bəzən mümkünsüz ola bilər. Müstəqillik illərində antonimlər dilin kommunikativ funksiyasını gücləndirmişdir, çünki onlar əks fikirləri, mənalı və ya duyğuları bir-birinə qarşı qoyaraq danışq və yazı dilində daha zəngin, ifadəli və mənalı cümlələr yaratmağa imkan verir. Antonimlər bədii əsərlərdə şair və yazıçılara ziddiyyətli hadisələri obrazlı qarşılaşdırmağa, bədii təzad və antiteza yaratmağa əvəzsiz xidmət edir. Məsələn, aşağıdakı nümunədə gecə və gündüz antonim sözlərinin bədii təzad yaratmasına nəzər yetirək:

“Yol gedirəm, gecələri

Gündüzümə qata-qata” [7, s. 46]

Burada bir məsələni yaddan çıxarmaq olmaz, bütün təzadlar heç də həmişə antonim hesab edilmir. Məsələn: “Əbdül özü zarafat-zad bilməzdi, rəhmətlik çox duzsuz kişi idi, təkcə bir dəfə bir duzlu söz demişdi ki, Zübeydə onu heç yadından çıxarmırdı və hər dəfə də yadına salanda öz-özünə gülürdü” [4, s. 82] – bu bədii parçada duzlu və duzsuz sözləri bədii təzadın yaranmasında önəmli rol oynasa da, antonim hesab edilmir, çünki hər iki sözün kökü eyni sözdən, yəni duz sözündən yaranıb.

Nəticə. Ümumilikdə, müstəqillik dövrü Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafı baxımından çox vacib bir mərhələ olmuşdur. Omonimlərin, sinonimlərin və antonimlərin artması yalnız dilin təbii inkişafı ilə bağlı deyil, həm də dilin sosial, mədəni və elmi sahələrdəki yeniliklərə cavab verməsi ilə əlaqədardır. Bu fenomenlər, Azərbaycan dilinin daha çevik, zəngin və ifadəli olmasına xidmət etmişdir. Nəticə etibarilə, müstəqillik dövründə bu dil elementləri Azərbaycan dilinin müasir dünyada daha təsirli, müxtəlif və zəngin bir dilə çevrilməsinə təkan vermişdir. Bu isə öz növbəsində dilin milli identiklik və mədəniyyətin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynamasına səbəb olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2017). Dilçiliyə giriş. Bakı: 560 s.
2. Cəfərov, S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq-Qərb, 192 s.
3. Cəfərzadə, Ə. (1982). Anamın nağılları. Bakı: Gənclik, 222 s.
4. Elçin. (2005). Seçilmiş əsərləri (10 cildə), 2-ci cild. Bakı: ÇINAR-ÇAP, 523 s.
5. Həsənov, H.Ə. (2001). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: BDU, 399 s.
6. İlyasoglu, R. (2013). Cınaslı rübailər. Bakı, 104 s.
7. Mahir, Y. (2013). Şəki gözəli: şeirlər. Bakı, 120 s.
8. Sadiqova, S. (2011). Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı: Elm, 380 s.
9. Sadiqova, S. (2022). İzahlı yeni terminlər lüğəti. Bakı: Elm, 224 s.

Ключевые слова: лексический омоним, лексико-грамматический омоним, грамматический омоним, синонимический ряд, доминирующее слово, абсолютный антоним, относительный антоним.

Keywords: lexical homonym, lexical-grammatical homonym, grammatical homonym, synonymic series, dominant word, absolute antonym, relative antonym

Характеристика омонимов, синонимов и антонимов в Азербайджанском языке в годы независимости

Резюме

В период независимости азербайджанский язык значительно развился, особенно в его лексико-семантической системе. Эти изменения обогатили его выразительные возможности, интегрируя новые понятия из различных языков и адаптируясь к технологическим, культурным и социальным новшествам. Омонимы, синонимы и антонимы сыграли важную роль в этом процессе. Омонимы расширили языковую многозначность, способствуя адаптации к повседневной, научной и технологической среде. Рост числа синонимов повысил точность и гибкость выражения, обогатив литературу, СМИ и научную терминологию. Антонимы приобрели важность в передаче социальных и идеологических контрастов, отражая экономические, политические и культурные изменения. Эти языковые преобразования не только демонстрируют развитие языка, но и свидетельствуют об интеграции различных культурных и социальных ценностей, делая азербайджанский язык более динамичным и универсальным в современном дискурсе.

n

Characteristics of homonyms, synonyms, and antonyms in the Azerbaijani language during the years of independence

Summary

During the period of independence, the Azerbaijani language has significantly evolved, especially in its lexical-semantic system. This transformation has enriched its expressive capacity by integrating new concepts from various languages and adapting to technological, cultural, and social innovations. Homonyms, synonyms, and antonyms have played a crucial role in this process. Homonyms have broadened linguistic versatility, facilitating adaptation to everyday, scientific, and technological contexts. The rise in synonyms has enhanced precision and adaptability, enriching literature, media, and scientific terminology. Antonyms have gained prominence in expressing societal and ideological contrasts, reflecting economic, political, and cultural shifts. These linguistic changes not only demonstrate language development but also signify the integration of diverse cultural and social values, making Azerbaijani more dynamic and versatile in contemporary discourse.

Rəyçi: dos. Təhminə İsmaylova